

Олексій ТЕРТИЧНИЙ

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001, Україна
Електронна пошта: o.tertychnyy@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-1479-8510>

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТІВ ВОЛЯ–НЕВОЛЯ І ДЕРЖАВНІСТЬ–БЕЗДЕРЖАВНІСТЬ У ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТАХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Об'єкт дослідження — концептуалізація Тарасом Шевченком дихотомій ВОЛІ–НЕВОЛІ і ДЕРЖАВНОСТІ–БЕЗДЕРЖАВНОСТІ як елементів правового сегмента його картини світу. Предмет дослідження — специфіка вербалізації зазначених концептуальних антонімів-опозицій у поетичних текстах наратора.

Поетичні тексти Тараса Шевченка засвідчують вербалізацію волі і державності (а так само неволі і бездержавності) як концептуальних синонімів, тоді як пари *воля–неволя* та *державність–бездержавність* виступають концептуальними опозиціями. Ці концепти виступають органічною та вельми важливою частиною правового сегмента концептуальної картини світу поета, а через його винятково впливову поетичну творчість — і тодішнього й сучасного українства в цілому.

Як власні поезії Шевченка, так і його переспіви псалмів засвідчують актуальність вербалізації в його текстах сакрального, частиною якого й виступають *воля* та *державність*. Водночас поетова картина світу актуалізує універсальні архетипові концепти та концептуальні опозиції на зразок *світло–темрява*, *сакральний–профанный*, *небесний–земний*, *свій–чужий*, а також трихотомічні опозиції *минуле–сучасне–майбутнє*.

Для Шевченка неволя не обмежувалась особистою долею: тогочасна Україна, будучи силоміць позбавленою власної державності, залишалася розділеною між двома імперіями — Російською і Австрійською, до того ж умови російської окупації для українства були значно тяжчими, ніж австрійської. Так сучасна Шевченкові *неволя* поєднувалася з *бездержавністю*, тоді як минуле (Києворуська держава та Козаччина-Гетьманщина) уособлювало українську *волю* і *державність*. Воля стала для Шевченка також ідеалом майбутнього, що найяскравіше вербалізовано в поезіях про дітей (особиста воля) та українське завтра (воля народу). Окрім минулого і майбутнього, персоніфікацією волі виступав для поета сусідній щодо України Кавказ — у його часи Російська імперія вела тривалу криваву війну за впокорення волелюбних кавказьких народів.

Ключові слова: концепт, вербалізатор, концептуальний синонім, концептуальний антонім (концептуальна опозиція), концептуальна модель.

Цитування: Тertychnyy O. Вербалізація концептів ВОЛЯ–НЕВОЛЯ і ДЕРЖАВНІСТЬ–БЕЗДЕРЖАВНІСТЬ у поетичних текстах Тараса Шевченка. Мовознавство. 2025. № 5. С. 45–63. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-344-2025-5-005>

Citation: Tertychnyy O. (2025). Verbalizatsiia kontseptiv VOLIA–NEVOLIA i DERZHAVNIST–BEZDERZHAVNIST u poetychnykh tekstakh Tarasa Shevchenka [Verbalization of the concepts of FREEDOM–SERFDOM and STATEHOOD–STATELESSNESS in the poetic texts of Taras Shevchenko]. *Movoznavstvo*, (5), 45–63. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-344-2025-5-005>

Стаття опублікована за ліцензією CC BY-SA 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)

Мовно-концептуальні основи Шевченкової правосвідомості. Актуальність дослідження визначена винятковою роллю Тараса Шевченка у формуванні не тільки нової української мови та літератури на народній основі, а й ідеології українськості в цілому, з одного боку, і сучасною боротьбою України за незалежність, ідентичність, майбутнє, що може бути концептуалізовано як Шевченкові ідеали ВОЛІ й ДЕРЖАВНОСТІ, — з другого боку. Правові концепти, вербалізовані в текстах Шевченка, демонструють художню інтерпретацію його соціальних ідеалів, нерозділених з прагненнями українства в цілому й тому перетворених уже в його часи на орієнтири нації.

Новизна праці полягає в тому, що в ній уперше комплексно, системно змодельовано вербалізацію в поетичних текстах Тараса Шевченка концептів ВОЛІ й ДЕРЖАВНОСТІ як чільних компонентів правового сегмента поетової картини світу.

Матеріалом дослідження виступають поетичні тексти «Кобзаря», провідним методом роботи є лінгвоконцептуальний аналіз (про засади якого та сам термін детальніше див.: [Багацька, Стеценко; Горченко; Іващенко; Кононенко; Космеда, Плотнікова; Коцова; Мільо; Охріменко; Плотнікова; Шевченко]), що базується насамперед на семантичному структуруванні лексем, а метою — побудова комплексної моделі фрагмента державницько-правового світогляду Шевченка на основі мовних свідчень.

Тарасові Шевченку в історії як української мови, так і української літератури належить першорядна роль — він визначений як основоположник нової української мови та нової української літератури народною мовою (пор. дуже подібну роль Вільяма Шекспіра в англійській традиції). Сучасна українська літературна мова великою мірою ґрунтується на мовній практиці Тараса Шевченка. Разом з тим Тарас Шевченко — чільний ідеолог не тільки українськості в цілому, а й, зокрема, української ВОЛІ та ДЕРЖАВНОСТІ, що є ключовими юридичними (ширше — державно-правовими) концептами, репрезентуючи, відповідно, цивільне й державне право. Ключова роль державотворення в історії України (а так само в її сучасності та майбутній долі) орієнтує на поглиблене вивчення, зокрема, юридичних аспектів цього процесу і його концептуалізації та вербалізації.

Для осмислення специфіки концептуалізації та вербалізації в текстах Тараса Шевченка української правосвідомості в її історичному розвитку винятково важливо, що автор спирався на особистий досвід засвоєння не тільки фольклорної та писемно-історичної, а й усно-історичної традиції: його старші сучасники (зокрема, як відомо, і родичі) були безпосередніми свідками Козаччини, Гетьманщини та Коліївщини.

Шевченкова правосвідомість невіддільна від його державницького мислення та ідеології свободи. Як буде показано нижче, постова правосвідомість структурована передусім концептуальними опозиціями ДЕРЖАВНІСТЬ–БЕЗДЕРЖАВНІСТЬ (утрата державності) і ВОЛЯ–НЕВОЛЯ (національна — московська окупація і соціальна — кріпацтво). Вербалізаторами концепту національної НЕВОЛІ виступають *москаль, цар і цариця, Петербург* тощо, соціальної — *пан і пані, кріпак і кріпачка, солдатчина* та ін. (Звернімо увагу на поєднання обох чинників, національного і соціального, у вербалізаторах *москаль, цар, пан*). Ретроспективно в передшевенкову добу, відому йому з оповідей старших родичів (XVIII століття й раніше), слід говорити й про третій різновид неволі — релігійний (польські пани-католики, різко протиставлені православним українцям в історичній поезії Кобзаря).

Диференціація двох протиставлених вище концептуальних пар є доволі умовною й характеризує переважно специфіку їх репрезентації в мовній картині світу (вербалізації), оскільки в концептуальній картині світу Тараса Шевченка, як випливає з наведеного далі, українська ДЕРЖАВНІСТЬ і ВОЛЯ — нероздільні.

Критеріями виокремлення концептів у текстах Тараса Шевченка виступають а) частота вживання титульних (*воля*) й інших вербалізаторів та б) варіативність вербалізації концептів. Тут і далі досліджувані концепти, відповідно до лінгвістичної традиції, виділено заголовними літерами. Також здійснено відсилання до універсальних (архетипових) концептів та концептуальних опозицій (СВІТЛО–ТЕМРЯВА, СВІЙ–ЧУЖИЙ, МИНУЛЕ–СУЧАСНЕ–МАЙБУТНЄ і подібні), спеціальне обґрунтування яких не є завданням цієї статті. Слід звернути увагу й на можливість інтерпретації ключових концептів цього дослідження (ВОЛЯ / ДЕРЖАВНІСТЬ–НЕВОЛЯ / БЕЗДЕРЖАВНІСТЬ) як макроконцептів (родових концептів); у такому разі їхні різноманітні вербалізатори можна розглядати і як ословлення окремих (часткових, видових) концептів.

Тарас Шевченко — єдиний український письменник, який перебував в особистій НЕВОЛІ, до того ж аж двічі: спершу він провів дитинство та юність у кріпацтві, а потім десять років у московській солдатчині, відчувши на собі й пропустивши через себе гіркоту та приниження рабства. Із 47 років його короткого життя, з яких 24 роки кріпацтва і 10 років солдатчини та заслання, на ВОЛЮ припадає тільки 13 років, менше чверті. Саме такий трагічний особистий досвід зробив його чутливим до будь-яких форм гніту — національного та релігійного («Іван Підкова», «Гамалія», «Гайдамаки», «Єретик»), соціального («І золотої й дорогої...»), «Сон» («На панщині пшеницю жала...»), «Наймичка»).

Семантична основа концептуального аналізу. В українському мовознавстві проблеми лінгвоконцептології плідно розробляють Т. П. Вільчинська, Л. П. Гнатюк, І. О. Голубовська, С. С. Єрмоленко, С. Я. Єрмоленко, С. А. Жаботинська, В. В. Жайворонок, А. С. Зеленько, В. І. Кононенко, Т. А. Космеда, Н. С. Кудрявцева, Л. А. Лисиченко, А. К. Мойсієнко, Т. В. Радзівська, О. О. Селіванова, Н. В. Слухай, О. С. Снитко, І. М. Серебрянська, Г. М. Яворська та ін., аналіз яких потребує окремої праці. Як показує детальне вивчення досліджень, вихідним пунктом концептуального аналізу є розгляд семантики відповідних лексем — вербалізаторів концептів.

У лінгвокогнітологічних студіях найперспективнішим визначають шлях від семантики мовних одиниць до концепту [Кравець, Пасічник, Ярема : 181]. Перший етап лінгвоконцептуального дослідження — семантичний аналіз ключового слова, що номінує концепт [Мільо : 167]. Прообразом концепту вважають внутрішню форму слова у розумінні О. О. Потебні [Єсипович : 130]. За визначенням Т. В. Радзівської, концепт — це «семантичне утворення, оформлене певною одиницею конкретної мови» [Радзівська : 8–9]. Аналітичний стандарт сучасного концептуального аналізу становлять принципи дослідження абстрактної лексики [там само : 3]. Концепт — певний семантичний простір, центром якого виступає ключове поняття, вербалізоване відповідними мовними одиницями [Карпенко : 158]. Лексичний концепт — компонент мовного значення, що є семантичним стрижнем символічної одиниці [Кудрявцева : 106–107]. Таким чином, є всі підстави вважати, що лінгвоконцептологія базується на семантиці (див. також: [Вільчинська;

Радзівська 2010 : 6–7]). Цей факт дозволяє моделювати концептуальні відношення на основі семантичних, зокрема, досліджувати концептуальні синоніми та концептуальні антоніми (опозиції), а також розглядати гіпер-гіпонімічні семантичні відношення як ізоморфні не тільки родовим і видовим поняттям, а й макроконцептам і підпорядкованим їм концептам.

Отже, визначаємо *концепт* як важливе для світосприйняття поняття, потенційно репрезентоване на чотирьох рівнях — універсальному, етноспецифічному (ідіоетнічному), субкультурному та індивідуально-авторському. Концептуальна синонімія та концептуальна опозиція (концептуальна антонімія) співвідносні з лексичною синонімією та антонімією відповідно до принципу ізоморфності структури концепту і семантичної будови слова. *Макроконцепт* розуміємо як родову категорію щодо видових — підпорядкованих йому концептів. *Концептосистема* — концептуальний каркас галузевого сегмента картини світу (у дослідженому випадку — правового сегмента).

Картину світу тут розуміємо як структуроване знаннями та мовою світобачення; типами картин світу виступають: наївна = традиційна, віддзеркалена народною мовою, і наукова, втілена сучасною термінологізованою й, ширше, інтелектуалізованою мовою (див. публікації Л. І. Шевченко). Картину світу можна сегментувати відповідно до галузей знань (наприклад, досліджуваний нами правовий сегмент), і ця сегментація, слід наголосити, стосується, не тільки наївного, а й наукового шару. Так, давні основи правового сегмента картини світу обслуговує ще не спеціальна термінологія, а загальноживані лексеми, чия семантика фіксує певні образи (*за-конъ* — *конъ* «межа», *по-чин-а-ти*, *за-кон-чи-ти*; *прав-да* — *правъ*, *право*; *у-ставъ* — *ставити* тощо). Інакше кажучи, ми вважаємо, що наївна і наукова картини світу — не протиставлені сутності, а два історичні шари, й обидва відображені мовою.

Правосвідомість або *правовий сегмент картини світу* визначаємо як сукупність знань про сферу права, утілених у мові на лексичному, фразеологічному та текстовому рівнях. Мовну репрезентацію правосвідомості досліджують Б. М. Ажнок, Н. В. Артикуца, І. І. Вакулик, М. Б. Вербенец, І. М. Гумовська, Н. Є. Коваль, С. П. Кравченко, С. Т. Лавриненко, О. І. Михальчук, С. А. Толста, Н. С. Трач, О. Р. Чмир та ін.

Оскільки художній текст — найвиразніший репрезентант концептуальної значущості мови, а *художній концепт* — основа художнього мислення, носій інформації про глибинну свідомість автора, його аналіз дозволяє виявити специфіку вербалізації концептів у правовому сегменті мовної картини світу [Андрієвська : 3–4; Кагановська 2003 : 28; Калачова : 63; Ніконова : 233].

Використана нижче комплексна методика лінгвоконцептуального аналізу передбачає каталогізацію вербалізаторів досліджуваних концептів, з'ясування специфіки їх функціонування в текстах, установлення семантичних (синонімічних, антонімічних) відношень між вербалізаторами як ізоморфних відношенням між концептами, моделювання міжконцептуальних зв'язків.

Чотиричленна (тетрахотомічна) класифікація концептів як інструмент лінгвоконцептуального аналізу. Проблема співвідношення універсальних (архетипових), етноспецифічних (ідіоетнічних), субкультурних та індивідуально-авторських концептів у картині світу автора в цілому й в окремому художньому тексті зокрема становить методологічну проблему. Адже між цими чотирма класифікаційними типами іноді досить важко провести

чітку межу, й окремий концепт може мати різні аспекти, що репрезентують два, три або навіть чотири класифікаційні рівні.

Наприклад, концепт СВОБОДА є всі підстави віднести до універсальних (міжнародних). В українському лінгвокультурному просторі його титульним вербалізатором (основним іменем концепту) можна вважати лексему *воля*, що містить глибоку лінгвокультурну інформацію, відсилаючи до епох Козаччини-Гетьманщини та Визвольних змагань початку ХХ століття. Про субкультурний аспект цього концепту можна говорити у зв'язку з протиставленням (концептуальною опозицією) козацтва кріпацтву, вільного селянина панові, що було особливо актуальним для Тараса Шевченка, який сформувався в соціальному стані особистої залежності. Нарешті, творча унікальність Кобзаря як майстра слова світового масштабу мусила накладати на інші типи вербалізованих його текстами концептів (універсальні, етноспецифічні та субкультурні) виразну печать індивідуально-авторської реалізації. Адже ВОЛЯ для Тараса, який сам був кріпаком і онуком учасника Коліївщини, — це його індивідуальна *воля*, співвіднесена з Київською Руссю і козацько-гетьманським минулим (які він концептуалізував та вербалізував у своїх текстах) і протиставлена його особистій *кріпаччині* та *солдатчині* як *неволі*.

Дослідження Ю. Б. Дядищевої-Росовецької [Дядищева-Росовецька : 5–6] виявляє дифузність межі між етноспецифічними і авторськими картинами світу та концептами в мові Тараса Шевченка, частина ідіоетнічних концептів якого не містить і універсального компонента. Відсутність чіткої межі між ідіоетнічним і індивідуально-авторським засвідчують і дослідження мови Шевченка, здійснені Н. В. Слухай [Слухай 2005 : 81–102]. Інші ж праці дослідниці вказують на нечіткість межі між універсальними й ідіоетнічними концептами, про що свідчить уже саме існування терміна *етнічні архетипи* поряд з універсальними (загальнолюдськими) архетипами концепції К. Г. Юнга [Слухай 1999а, 1999б; Слухай 2000]. Згідно з концепцією Н. В. Слухай, підтвердженою аналізом поетичної мови Тараса Шевченка, серед архетипів провідну роль відіграють саме етнічні, а не універсальні [Слухай 2005 : 72–73]. Предметом зацікавлення дослідників також виступає варіація універсальних архетипів в індивідуальній мові Тараса Шевченка [Данильченко].

Частотність та варіативність вербалізації як критерії виокремлення концептів. Нижче відповідно до «Словника мови Шевченка» (далі — СМШ 1–2) зазначено кількість уживань відповідних вербалізаторів; із наведених прикладів видно також варіативність вербалізації досліджуваних концептів.

Вербалізаторами концепту ВОЛЯ виступають *воля* — 129 [СМШ 1 : 112], також *вольний* — 38 та *вільний* — 1 [там само]; вербалізатори концептуального антоніма (опозиції) НЕВОЛЯ є *неволя* — 106, *невольник* — 20, *невольничий* — 7 [там само : 457], *крепак* — 1, *крепачка* — 5 [там само : 349], *раб* — 27, *рабиня* — 4 [СМШ 2 : 184], *окови* — 5 [там само : 26], *окутий* — 2 [там само : 28], *скований* — 3 [там само : 258].

ВОЛЮ також персоніфікує незалежне козацьке або повстанське військо, вільні озброєні українці *гайдамака*, *гайдамак* — 75 [СМШ 1 : 126], *запорожець* — 39, *Запорожжя* — 11, *запорозький* — 12 [там само : 258], *козак* — 142, *козацький* — 60, *козаченько* — 13, *козачий* — 20 [там само : 332–334], *отаман* — 46 [СМШ 2 : 430], військові ватажки *Богун* — 3 [СМШ 1 : 38],

Гамалія — 20 [там само : 127], Головатий — 8 [там само : 141], Гонта — 40 [там само : 144], Залізник — 31 [там само : 251] та Максим (як ім'я Залізняка) — 13 [там само : 390], Коліївщина — 2 [СМШ 1 : 337], Тарас (Трясило) — 7 та Тарасів — 3 [СМШ 2 : 318], Трясило — 6 [там само : 349], Ярема (авторський художній образ одного з ватажків Коліївщини) — 50 [там само : 457].

Серед уособлень національної та соціальної НЕВОЛІ — також *москаль* — 117, серед яких «солдат» (російської армії!) — 70, «росіянин» — 33 [СМШ 1 : 421], *Москва* — 49, *московський* — 19, *Московщина* — 15 [там само : 422], *Сибір* — 21 [СМШ 2 : 244], *Урал* — 13 [там само : 365], *пан* — 196, *панич* — 20, *пані* — 23, *панна* — 16, *панночка* — 8, *панок* — 9, *панський* — 13, *паня* — 6, *панянка* — 2 [там само : 48–52], *паничина* — 9 [там само : 51], *солдат* — 6, *салдат* — 3, *солдатський* — 3, *салдатський* — 2 [там само : 275], *лях* — 132, *ляшки* — 7 [СМШ 1 : 387], *шляхетство* — 2, *шляхетський* — 21, *шляхетчина* — 2, *шляхта* — 22, *шляхтич* — 1, *шляхтяночка* — 2 [СМШ 2 : 428], *ярмо* — 8 [там само : 457].

Релігійну ВОЛЮ втілює *Гус* — 18 [СМШ 1 : 157], НЕВОЛЮ — *єзуїт* — 5 та *ізуїт* — 2 [там само : 220], *ксьондз* — 13 [там само : 357], *схизмат* — 4 і *сгизмат* — 1 (зневажлива католицька назва православних) [СМШ 2 : 305].

ДЕРЖАВНІСТЬ вербалізують *гетьман* — 54 [СМШ 1 : 131], *Гетьманщина* — 12 [там само : 132], *Батурин* — 5 [там само : 17], *Богдан* (Хмельницький) — 24 [там само : 37], *Дорошенко* — 5 [там само : 202], *Мазепа* — 2, *Мазепин* — 2 [там само : 389], *Суботів*, *Суботов*, *Суботове* — 9 [СМШ 2 : 301], *Чигрин* — 22 і *Чигирин* — 13 [там само : 408].

Концептуальна опозиція ДЕРЖАВНІСТЬ–БЕЗДЕРЖАВНІСТЬ.

У поетичному тексті «До Основ'яненка» на питання про втрачену історичну ДЕРЖАВНІСТЬ («Де наші панують?») Т. Шевченко дає таку відповідь: «Не вернуться сподівані, // Не вернется воля»¹. Тут концептуалізовано трагізм втрати ДЕРЖАВНОСТІ = ВОЛІ. Утілення цих концептів — інституції («Нема Січі»), соціальні стани («Не вернуться запорожці»), правителі («Не встануть гетьмани»). А от сучасну поетові НЕВОЛЮ, протиставлену минулій ВОЛІ, утілено так: «Московщина, // Кругом чужі люде... <...> Тяжко, батьку, // Жити з ворогами!».

Трагізм втрати минулої ДЕРЖАВНОСТІ, утіленої козацтвом як персоніфікація української ВОЛІ, вербалізований також у поетичному тексті «Тарасова ніч» (1840): «Було колись, панували, // Та більше не будем!.. // Тії слави козацької // Повік не забудем!..».

ДЕРЖАВНІСТЬ — центральний концепт, вербалізований у тексті поезії «Розрита могила» (1843), де Україна говорить: «Панувала і я колись // На широких світі, // Панувала...». Але через дії Богдана Хмельницького, різко засудженого в тексті, ДЕРЖАВНІСТЬ і ВОЛЯ були втрачені: «Подивись тепер на матір, На свою Україну, Що, колишучи, співала Про свою долю, Що, співаючи, ридала, Виглядала волю».

Звернення до минулого як ДЕРЖАВНОСТІ і ВОЛІ — основна концептуальна ідея тексту «Чигрине, Чигрине» (1844), назва якого концептуалізує ДЕРЖАВНІСТЬ, уособлену гетьманською столицею. У минулому українська ДЕРЖАВА відстоювала незалежність у боротьбі з зовнішніми ворога-

¹ Тут і далі цитати з творів Т. Г. Шевченка наведені за виданням: Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2001. Т. 1. 784 с.; Т. 2. 784 с.

ми: «За що ж боролись ми з ляхами? // За що ж ми різались з ордами? // За що скородили списами // Московські ребра?». Сучасність — НЕВОЛЯ: «Уродила рута... рута... // Волі нашої отрута». Останні слова тексту репрезентують концептуальну синонімію ДЕРЖАВНОСТІ, ВОЛІ та ПРАВДИ: «Спи, Чигрине, нехай гинуть // У ворога діти, // Спи, гетьмане, поки встане // Правда на сім світі». Ці висновкові слова, винятково програмові, вербалізують дуже насичену систему концептів: столиця як утілення ДЕРЖАВИ (Чигрине), перемога над ворогом в ім'я держави, ВОЛІ та майбутнього («нехай гинуть / У ворога діти» — останнє слово втілює майбутнє), правитель незалежної держави (гетьмане) та правда як універсальний закон світу («встане // Правда на сім світі»). Наратор упевнений у тому, що згадана універсальна правда в майбутньому спричинить відродження української ДЕРЖАВИ («поки встане»). Отже, тут минуле, столиця виступають концептуальними синонімами ДЕРЖАВНОСТІ, сучасність — БЕЗДЕРЖАВНОСТІ.

«Великий льох» — цільнотекстова вербалізація концепту втраченої ДЕРЖАВНОСТІ (= НЕВОЛІ), пов'язаної з історичним МИНУЛИМ. До виражальних засобів ословлення (макро)концепту ДЕРЖАВНІСТЬ відносимо позначення гетьманської столиці (Суботове; в Суботові; Гора над Чигрином), гетьманської резиденції (У самих палатах Мазепиних), гетьмана та гетьманської родини (з Юрусем-гетьманенком — син Богдана Хмельницького й один із його наступників на гетьманській посаді Юрій Хмельницький; гетьманша; з гетьманом; гетьман), виборної старшини (гетьман з старшиною). До неодмінних атрибутів ДЕРЖАВНОСТІ належить військо, покликане протистояти ворогам; до вербалізації концепту ВІЙСЬКО належать історичні козацько-гетьманські битви за українську ВОЛЮ: «Я співаю.. І про Яси, // І про Жовті Води, // І містечко Берестечко». Утрату ДЕРЖАВНОСТІ втілюють Москва та Переяславська рада: «Я води набрала // Та вповні шлях і перейшла; // А того й не знала // Що він їхав в Переяслов // Москві присягати!.. <...> От за що караюсь, // От за що мене, сестрички, // І в Рай не пускають». Але саме гетьман Богдан Хмельницький, який уклав спілку з московитами, є уособленням втрати ДЕРЖАВНОСТІ: «Крав! Крав! Крав! // Крав Богдан крам. // Та повіз у Київ, // Та продав злодіям // Той крам, що накрив; Отак-то, Богдане! // Занапастив еси вбогу // Сироту Україну!». А наказний гетьман Полуботок — персоніфікація ДЕРЖАВНОСТІ та СВОБОДИ, спалненої московським ворогом: «І славного Полуботка // В тюрмі задушила». Інше втілення втрати ДЕРЖАВНОСТІ — Полтавська битва: «А мене, мої сестрички, // За те не впустили [до раю], // Що цареві московському // Коня напоїла // В Батурині, як він їхав // В Москву із Полтави». Персоніфікацією загрози українській ДЕРЖАВНОСТІ виступають московські царі: «І за що мене карають <...> Що цареві московському // Коня напоїла!.. <...> Як їхала Катерина // В Канів по Дніпрові <...> Я глянула, усміхнулась... <...> Чи я знала, ще сповита, // Що тая цариця — // Лютий ворог України, // Голодна вовчиця!.. Байстриюки Єкатерини // Сараною сіли». УТРАТА ДЕРЖАВНОСТІ (ословлена московськими царями, Полтавською битвою) перебуває в концептуальній опозиції до Батурина — гетьманської столиці як утілення ДЕРЖАВНОСТІ: «Як Батурин славний // Москва вночі запалила, // Чечеля убила, // І малого, і старого // В Сейму потопила». Розглядана концептуальна опозиція — частковий варіант загальнішої (універсальної та винятково архаїчної) концептуальної опозиції СВІЙ–ЧУЖИЙ (тут — московський ворог). Однак поет, автор-наратор, не обмежується

опозицією МИНУЛОГО–ДЕРЖАВНОСТІ і СУЧАСНОГО–БЕЗДЕРЖАВНОСТІ — він вербалізує третій член тричленної концептуальної опозиції МАЙБУТНЄ–ПРАВДА–СВОБОДА–ДЕРЖАВНІСТЬ, оперті на переможну боротьбу з ворогом — московщиною: «Один буде, як той *Гонта*, // Катів катувати! <...> Що, як виросте той *Гонта* <...> І розпустить правду й волю // По всій Україні!». Запорукою для наратора виступає той факт, що для ворога (московщини) історичні ознаки української ДЕРЖАВНОСТІ — недосяжні: «Так малий льох в *Суботіві* // *Москва* розкопала! // Великого ж того льоху // Ще й не дошукалась». Останні рядки тексту — вербалізація впевненості в МАЙБУТНЬОМУ–ПРАВДІ–ДЕРЖАВНОСТІ: «*Встане Україна*. // І розвітму *неволі*, // Світ *правди* засвітить, // І помоляться на *волі* // *Невольничі діти!*...». Тут, при вербалізації майбутнього, репрезентована ще одна архаїчна концептуальна опозиція з чіткими моральними конотаціями: СВІТЛО–ТЕМРЯВА («*Світ правди засвітить*»). Отже, тут військо — концептуальний синонім ДЕРЖАВНОСТІ, ворог — утрати державності (= бездержавності, НЕВОЛІ), а майбутнє (як і в аналізованому вище тексті) — нової, відродженої ДЕРЖАВНОСТІ.

Таким чином, Тарас Шевченко жив в епоху БЕЗДЕРЖАВНОСТІ, що була для нього сучасністю, протиставленою в його концептуалізації як минулій, так і майбутній ДЕРЖАВНОСТІ України. Неодмінними атрибутами ДЕРЖАВНОСТІ (а отже, вербалізаторами) виступають суверенний правитель, державні чиновники, столиця, військові ватажки та військо.

Концептуальна опозиція ВОЛЯ–НЕВОЛЯ. Програмовий для автора поетичний текст «Думи мої» (1840) — концептуалізація історії як минулої, утраченої ВОЛІ: «Нехай душі *козацькії* // В Україні витають // <...> Як та *воля*, що *минулась*...». ВОЛЯ репрезентована в концептуальній і ословлена в мовній картині світу не тільки історичними, а й географічними символами України: «Дніпр широкий — море, // Степ і степ, ревуть пороги, // І могили — гори. // Там родилась, гарцювала // *Козацькая воля*...».

Поетичний текст «Іван Підкова» (1840) — так само вербалізація концепту ВОЛЯ, зокрема, його персоніфікація в особах історичних діячів (*Іван Підкова*) та цілих соціальних станів (*запорожці*): «Було колись — *запорожці* // Вміли панувати. // Панували, добували // І *славу*, і *волю*; *Минулося* — осталися // *Могили на полі*». Трагедія поета й усієї тогочасної бездержавної України концептуалізована опозицією історичне МИНУЛЕ = ВОЛЯ (синонімічна зі СЛАВОЮ) — СУЧАСНЕ = НЕВОЛЯ. Так само виявляємо концептуалізацію ВОЛІ за допомогою вербалізаторів, що синтезують історичну й географічну інформацію: «Високі ті *могили* // Чорніють, як *гори*, // Та *про волю* нишком в *полі* // З вітрами говорять». Таким чином, для Тараса Шевченка історія (= минуле) — це ВОЛЯ, синонімічна й славі.

Велика поема «Гайдамаки», що описує повстання проти національного, релігійного та соціального уярмлення, — розгорнута вербалізація концепту ВОЛЯ. Тут, як і пізніше в поезії «І золотої й дорогої...», світ (макрокосм) і ВОЛЯ — концептуальні синоніми: «Сини мої, *гайдамаки*! Світ широкий, *воля*...». ВОЛЯ, осмислена історично, може бути виражена такими історичними концептами, як КОЗАЦТВО і ГЕТЬМАНСТВО (у цьому ж тексті — також *гайдамаки*, *запорожці*), утрата яких — НЕВОЛЯ: «Од *козацтва*, од *гетьманства* // Високі *могили* — // Більш нічого не осталося, // Та й ті розривають».

У ранній поезії «Гамалія» (1844) Тарас Шевченко художньо моделює гімн Богові, Україні та волі, що є для нього тісно пов'язаними, нероздільними концептами: «О милий Боже України! // Не дай пропасти на чужині, // В неволі вольним козакам!» Показово, що, навіть перебуваючи в НЕВОЛІ, козаки залишаються (духовно і ментально) вільними, бо КОЗАК і ВОЛЯ — концептуальні синоніми, як це засвідчила історія України. З другого боку, концептуальними синонімами виступають ЧУЖИНА і НЕВОЛЯ. Далі художньо змодельовано пісню про отамана Гамалію, що прагне «Слави добувати, // Із турецької неволі // Братів визволяти». У розгляданому фрагменті СЛАВА — концептуальний синонім ВОЛІ, як в українському гімні: «і слава, і воля...».

Поезія «І золотої й дорогої...» (1849) вербалізує концептуалізацію дитини як майбутнього. Осмислюючи своє минуле = кріпацьку НЕВОЛЮ, автор переживає за те, що майбутнє дитини може бути таким самим або подібним: «Мені здається, що ніколи // Воно не бачитиме волі, // Святої воленьки. <...> // Що він не знатиме, де дітись // На сім широкім, вольнім світі, // І піде в найми, і колись // <...> оддадуть у москалі». Тут ВОЛЯ, що репрезентує сакральне (не тільки для поета, а й для нації, рупором якої він виступає), перебуває в концептуальній опозиції до НЕВОЛІ різних типів — не тільки кріпацтва, а й *наймів* та солдатчини (у *москалі*). Також НЕВОЛЯ «маленької людини» концептуально протиставлена *вольному* світові. Інакше кажучи, концептуальну опозицію мікрокосму і макрокосму, тобто людини і світу (винятково актуальну вже для Сковороди, важливу для становлення концептуальної картини світу Шевченка: «...та й списую Сковороду»), переосмислено як протиставлення індивідуальної НЕВОЛІ і універсальної ВОЛІ. Універсалізм ВОЛІ, отже, її природність — один із наріжних каменів проповідованої Шевченком філософії людини і народу, нації. Дуже подібною є концептуальна основа поезії «Сон» («На панщині пшеницю жала...», 1858), де вже йдеться не про чужу дитину, а про матір і сина. Обоє — невільники, кріпаки, але матері сниться майбутнє сина — ВІЛЬНОГО й одруженого з ВІЛЬНОЮ: «Не одинокий, а жонатий На вольній, бачиться, бо й сам // Уже не панський, а на волі». Показово, що ці тексти Шевченко створював, уже будучи особисто вільним, викупленим із кріпацтва — настільки не відділяв він себе від інших українців, персоніфікуючи ВОЛЮ собою і своїм словом.

Розгорнутою та деталізованою вербалізацією концепту ВОЛЯ є програмовий поетичний текст «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» (1845). Авторова сучасність — НЕВОЛЯ та НЕПРАВДА, коли «Кайданами міняються, // Правдою торгують; Що добре ходите в ярмі». Це не заважає мати етико-соціальний зразок: «В своїй хаті своя й правда, // І сила, і воля». Утілено ідею пошуку суспільного й особистого ідеалу: «Шукати доброго добра, // Добра святого. Волі! волі! // Братерства Братнього!». Майбутнє — ВОЛЯ і справедливий суд: «Розкуються незабаром // Заковані люде, // Настане суд, заговорять // І Дніпро, і гори!»; Україна-мати: «І діточок поцілує // Вольними устами». Історію концептуалізовано як нероздільність ДЕРЖАВНОСТІ і ВОЛІ, невіддільної від української землі, природи (порівняймо вербалізацію в інших поетичних текстах автора ВОЛІ за допомогою маркерів території): «А історія!.. поема // Вольного народа! <...> У нас воля виростала, Дніпром умивалась, У голови гори слала, Степом укривалась!». Історичне втілення ВОЛІ — козацтво: (воля спала) «На козацьких вольних трупах, // Окрадених трупах!». У цьому тексті гетьмани — уособлення втрати ДЕРЖАВНОСТІ (її залишення в ми-

нулому) через недалекоглядну політику: «*Раби, подножки, грязь Москви, // Варшавське сміття — ваші пани // Ясновельможнії гетьмани*».

У вірші «Холодний Яр» (1845) наратор розуміє ВОЛЮ як правду, сакральність, світло, історію, захищаючи персоніфікацію ВОЛІ (*зайдамаків*) від облудної московської дискредитації: «*За святую правду-волю // Розбойник не стане, // Не розкує закований // У ваші кайдани // Народ темний...*». Негативний член цієї утвореної синонімами «ланцюжкової» концептуальної опозиції — НЕВОЛЯ як неправда, десакралізація: «*Брешиш, людоморе! <...> // По якому правдивому // Святому закону // І землею, всім даною, // І сердешним людом // Торгуєте?*». Однак майбутнє пов'язане з сакральністю, світлом, ВОЛЕЮ та карою для носіїв неправди: «*Дурить себе, чужих людей, // Та не дурить Бога. // Бо в день радості над вами // Розпадеться кара. // І повіє огонь новий // З Холодного Яру*».

У поемі «Кавказ» потужним утіленням ВОЛІ виступають Кавказькі гори та їхні завзяті мешканці, що десятиліттями чинили затятий опір московській імперіалістичній експансії. У них утілено концептуальну синонімічність ПРАВДА–СЛАВА–ВОЛЯ–САКРАЛЬНІСТЬ: «*За вас правда, за вас слава // І воля святая!*». З другого боку, концептуально синонімічними виступають НЕВОЛЯ і ворог (останній — негативний член давньої концептуальної опозиції СВІЙ–ЧУЖИЙ): «*Довелось запить // З московської чаші московську отруту!*». Особисто переживана НЕВОЛЯ перебуває в концептуальній опозиції до ВОЛІ, утіленої вербалізаторами з історичною та територіальною семантикою, як-от *козаки, могили*: «*Літай з козаками понад берегами, // Розкриті могили в степу назирай. // Заплач з козаками дрібними сльозами // І мене з неволі в степу виглядай*». Вербалізовано винятково важливу для поета концептуальну єдність безсмертної душі, ВОЛІ і живого, вільного слова: «*Не вмирає душа наша, // Не вмирає воля. <...> Не скує душі живої // І слова живого*». Сучасна НЕВОЛЯ («*Застукали сердешну волю // Та й цькуємо*») — концептуальний синонім НЕПРАВДИ: «*А правда наша п'яна спить*». Майбутнє — час перемоги ПРАВДИ і ВОЛІ, утілених у божественній силі: «*Встане правда! встане воля! // І Тобі одному // Помоляться всі язики // Вовіки і віки*».

Ціліснотекстову вербалізацію концептуальної опозиції ВОЛЯ–НЕВОЛЯ виявлено у творі «*Минають дні, минають ночі...*» (1845): «*Страшно впасти у кайдани, // Умирать в неволі, // А ще гірше — спати, спати // І спати на волі*». Тут сон вербалізує бездіяльність на противагу дії, яка є для Шевченка неодмінним атрибутом ВОЛІ. Сказане, у силу наявного потенціалу філософського узагальнення, можна віднести до всіх чотирьох досліджуваних рівнів концептуалізації — індивідуального (особистий досвід соціальної залежності наратора), субкультурного (доля кріпацького прошарку), етноспецифічного (Україна в московській окупації) та універсального (загальнолюдська цінність ВОЛІ). Для поета ВОЛЯ пов'язана з вибором — актант може активно діяти в НЕВОЛІ або спати на ВОЛІ.

Та сама опозиція виражена в поемі «Сліпий» (1845), де змістовно та подекуди й ритмічно змодельовано українську народну думу (народна форма підкреслює зміст, а саме нероздільність етноспецифічного й індивідуально-авторського аспектів концептуалізації): «*І згадав сирота Степан в неволі // Свою матір Україну, // Нерідного батька старого, // І коника вороного, // І сестру Ярину. // Плаче, ридає, // До Бога руки здіймає, // Кайдани ламає, // Утікає на вольную волю*». У досліджуваному тексті ВОЛЯ пов'язана з Україною, родиною, конем (фольклорний образ коня в степу, атрибут вільного

козака), Богом. Негативні члени концептуальної опозиції — відповідно, НЕВОЛЯ, чужина, ворог (*Турки-яничари*) тощо. Недоля сина повторює недолю батька («Бо й я таки гуляв колись // В турецькій неволі»), що віддзеркалює страждання тогочасної України від ворога. У цьому тексті ворог як синонім НЕВОЛІ вербалізований різноманітно та детально (*турки-яничари; москалі; цариця; ляхи*); ВОЛІ протистоять також союзники ворога — зрадники («Як Кирило з старшинами // Пудром осипались // І в цариці, мов собаки, // Патинки лизали»). Ворог — концептуальний синонім не тільки НЕВОЛІ, а й безбожництва, десакралізації («А москалі і світ Божий // В путо закували!»). У концептуальній опозиції до них виступають різні персоніфікації ВОЛІ (з козаками; товариші-запорожці; Головатий; «Згадували Запорожжя, // Козацькую славу; І співали удвох собі <...> // І про Гонту-мученика, // Й славного Максима»). Героїчним прикладам ВОЛІ минулого протистоїть у концептуальній картині світу Шевченка сучасна НЕВОЛЯ, неправда, десакралізація («Скрізь неправда, де не гляну, // Скрізь Господа лають»).

ВОЛЯ — концептуальний синонім СВІТЛА й у поетичному тексті «Заворожи мені, волхве...» (1844): «Може, ще раз сонце правди // Хоч крізь сон побачу...». Натомість вірш «Сова» (1844) виражає підкріпленій народно-поетичною римою концептуальний зв'язок долі і ВОЛІ — атрибуту СВОГО, що перебувають у концептуальній опозиції до ЧУЖОГО: «Ох, якби то... Вміла б мати // З німецького поля // Своїм діточкам закликать // І долю, і волю».

Підсумкові слова «Заповіту» «Поховайте та вставайте, // Кайдани порвіть, // І вражою злою кров'ю // Волю окропіте. // І мене в сім'ї великій, // в сім'ї вольній, новій // не забудьте пом'янути // незлим тихим словом» вербалізують а) концептуальну опозицію ВОЛІ і ворога як варіант протиставлення концептів СВІЙ–ЧУЖИЙ; б) асоціацію ВОЛІ з МАЙБУТНІМ; в) розташування ВОЛІ в контексті концептуального ряду величі та оновлення (нації — сім'ї вольної нової). Тут Кобзар постає першою чергою саме як співець ВОЛІ.

Таким чином, тексти Шевченка вербалізують концептуалізацію ВОЛІ як синонімічну ДЕРЖАВНОСТІ, а НЕВОЛЮ ословлюють варіативно як національну, соціальну та релігійну.

Серед розглянутих текстів помітна частина («Думи мої», «Іван Підкова», «Гайдамаки», «Гамалія», «Холодний Яр») так само, як і вище, репрезентує романтизовану художником слова українську історію, концептуалізовану як МИНУЛЕ = ВОЛЯ (й пов'язану з розглянутою ДЕРЖАВНІСТЮ). Це насамперед етноспецифічні аспекти досліджуваних концептів. Поряд з тим вербалізовано МАЙБУТНЄ = ВОЛЮ як українського народу в цілому («Заповіт»), так і окремої особистості — української дитини: «І золотої, й дорогої», «Сон» («На панщині пшеницю жала...»), з якою прямо асоціює себе Шевченко. Однак і «Заповіт» утілює ідею нероздільності долі особистості (наратора — індивідуальний аспект концепту ВОЛЯ) і народу (етноспецифічний аспект цього концепту).

На відміну від колективної ДЕРЖАВНОСТІ, ВОЛЯ значно більш індивідуальна, психологічно особистісна, однак Шевченко, як відзначалося, не розділяє цих аспектів. Зважаючи на те, що численними вербалізаторами ДЕРЖАВНОСТІ та ВОЛІ є власні імена та загальні назви державних очільників, військових ватажків, окремих воїнів, державних та військових посад, можна припустити, що поет імпліцитно співвідносить себе не тільки з кобзарями минулої доби, а й із цими репрезентантами ВОЛІ = ДЕРЖАВНОС-

ТІ, які становлять українську еліту (субкультурний аспект). Нарешті, універсальний аспект можна вбачати у вербалізації концептуальних порівнянь та узагальнень на матеріалі української історії порівняно з долями сусідніх народів («Кавказ», «Сон (комедія)»).

Вербалізатори як інструмент диференціації концептів: узагальнення лінгвоконцептуального аналізу. Потребує розв'язання проблема розподілу вербалізованих у Шевченкових текстах концептів за чотирма описаними вище рівнями. По-перше, безперечно, категорії СВОБОДИ / ВОЛІ–НЕСВОБОДИ / НЕВОЛІ належать до універсальних / архетипових. Адже спершу рабовласницький, а потім феодално-кріпосницький лад існували упродовж багатьох століть у різних країнах, а бездержавні народи відомі в різний час (нині, наприклад, баски, курди, у Шевченкові часи — не тільки українці, а й поляки). Але відповідно до специфіки віддзеркалених мовою історії та культури етносу кожен універсальний концепт, природно, набуває етнічної варіативності. По-друге, усі досліджені вербалізатори ВОЛІ = ДЕРЖАВНОСТІ (столиця, правителі, державні чиновники, військові ватажки, воїни) належать до етноспецифічних, репрезентуючи важливу, знакову для етносу історію. Своєю чергою, вербалізатори НЕВОЛІ = БЕЗДЕРЖАВНОСТІ можна поділити на мовні свідчення а) національного гніту (*ляхи, Москва, Московщина, німецький, Переяслав, турки-яничари, чужина*), б) соціального гніту (*закувати, кайдани, найми, пан, пані, панський, пуга, раб, ярмо*) та в) релігійного гніту (*ксьондзи, ляхи*). При цьому національний гніт (українські землі у складі Російської та Австрійської імперій) стосувався всього українського народу, тоді як соціальний — лише того залежного соціального прошарку (кріпаків), до яких належав Тарас Шевченко, а про релігійний гніт ішлося історично (детально вербалізована Кобзарем Коліївщина — повстання українців проти польського національного та релігійного гніту в 1768 р., коли Польща ще існувала як окрема держава).

Індивідуальна картина світу Тараса Шевченка, вербалізована його текстами, синтезувала 1) універсальні (архетипові) категорії, властиві загальнолюдській культурі та репрезентовані, зокрема, світовою літературою, 2) етноспецифічні категорії, засвоєні через народну традицію (фольклор, знакові українські історичні тексти, оповіді старших родичів), 3) субкультурні категорії, сприйняті через особистий досвід кріпацтва й солдатчини та спостереження доль інших представників цих суспільних прошарків, 4) індивідуальне світосприйняття, зокрема особистісне переживання історії (насамперед завдяки оповідам діда — учасника Коліївщини).

Таким чином, вербалізація концептів ВОЛЯ і ДЕРЖАВНІСТЬ, судячи з вербалізаторів, має насамперед етноспецифічний характер, що не виключає ні універсального архетипно-філософського аспекту, ані субкультурного та індивідуального аспектів. А вербалізація концептів НЕВОЛЯ і БЕЗДЕРЖАВНІСТЬ синтезує універсальні, етноспецифічні, субкультурні та індивідуальні аспекти на основі специфічного особистого досвіду наратора. Окремий, але непоодинокий випадок індивідуально-авторської концептуалізації НЕВОЛІ становлять приклади, коли автор психологічно вживається в образ іншого стражденного персонажа (Галайда, Катерина, Наймичка, Оксана, діти в кріпацтві та наймах). Такі образи автор неприховано паралелізує з власною долею: «Мені здається, що се я, // що це ж та молодість моя».

Структурне моделювання концептосистеми Шевченкової правосвідомості. Таким чином, поетичні тексти Тараса Шевченка вербалізують кон-

цепти ВОЛЯ (національна, релігійна, соціальна, причому як особиста, так і загальнонаціональна, — відповідно до концептуальної ізоморфності людини і народу як мікрокосму і макрокосму) та ДЕРЖАВНІСТЬ, тісно пов’язані між собою. Концептуальна опозиція ВОЛІ і НЕВОЛІ репрезентована насамперед опозицією минулого (української історії — державності, Козаччини, Гетьманщини) і сучасного (бездержавність, кріпацтво, московське ярмо). Історія вільної держави продовжує жити у невіддільних одна від одної славі та пісні — як фольклорній, так і поетовій. При цьому варіантами репрезентації ДЕРЖАВНОСТІ та ВОЛІ виступають історичні особи (*Іван Підкова, Тарас Трясило, Петро Конашевич-Сагайдачний, Петро Дорошенко, Максим Залізняк, Іван Гонта*), найвищі державні посади (*гетьмани*), соціальні стани (*козацтво, гетьманство, запорожці, гайдамаки*), столиці держави та резиденції державців (*Чигирин, Батурин, Суботів*), місця поховань (*високі могили*), сама українська земля (*Дніпро, степ*), історичні події — повстання за ВОЛЮ (українських невільників у турецькому полоні, Коліївщина) та сутички з ворогами (Річчю Посполитою, ханством, московитами) в обороні ДЕРЖАВНОСТІ.

У вираженій дослідженими поетичними текстами правосвідомості Шевченка актуалізовані такі архаїчні концептуальні опозиції, як СВІТЛО–ТЕМРЯВА (що набуває чіткої морально-етичної конотації), СВІЙ–ЧУЖИЙ, САКРАЛЬНЕ (НЕБЕСНЕ)–ПРОФАННЕ (ЗЕМНЕ). Зазначені концепти не належать до правової сфери, однак вони репрезентують архетипові засади концептуальної картини світу в цілому. Тричленна опозиція МИНУЛЕ–СУЧАСНЕ–МАЙБУТНЄ репрезентована як цикл, де перший і третій члени мають позитивну конотацію, а другий — негативну. Ізоморфізм МИНУЛОГО і МАЙБУТНЬОГО у концептуальній картині світу наратора засвідчує історизм його світосприйняття та концептуалізацію історії як чинника формування вільного державного майбутнього. Слід відзначити й проєкцію розглянутих концептуальних опозицій на архетипне протиставлення СВІТЛА і ТЕМРЯВИ.

Пропонуємо схематичну репрезентацію розглянутого фрагмента концептуальної та мовної картин світу Тараса Шевченка (див. табл. і схему).

Таблиця

Репрезентація структурної моделі концептуалізації ВОЛІ та ДЕРЖАВНОСТІ в картині світу поетичних текстів Тараса Шевченка

ВОЛЯ=ДЕРЖАВНІСТЬ

правителі: <i>Богдан, гетьман, Мазепа</i>	столиця: <i>Батурин, Чигирин, також Суботів, палати Мазепині</i>	державні чиновники: <i>старшина</i>	військові ватажки: <i>Головатий, Гонта, Іван Підкова, Максим (Залізняк), Чечель</i>	воїни: <i>гайдамаки, запорожці, козак, козацький</i>
--	---	--	--	---

НЕВОЛЯ=БЕЗДЕРЖАВНІСТЬ

національна: <i>вороги, ляхи, Москва, Московщина, німецький, Переяслав, турки-яничари, чужина</i>	соціальна: <i>закувати, кайдани, найми, пан, пані, панський, пуга, раб, ярмо</i>	релігійна: <i>ксьондзи, ляхи</i>
--	---	-------------------------------------

МИНУЛЕ	=	ВОЛЯ	=	ДЕРЖАВНІСТЬ
СУЧАСНЕ	=	НЕВОЛЯ	=	БЕЗДЕРЖАВНІСТЬ
МАЙБУТНЄ	=	ВОЛЯ	=	ДЕРЖАВНІСТЬ

Схема: Репрезентація структурної моделі концептуалізації ВОЛІ та ДЕРЖАВНОСТІ в картині світу поетичних текстів Тараса Шевченка

Висновки. Ключовими для структурування правосвідомості Тараса Шевченка, вербалізованої його поетичними текстами, виступають концептуальні опозиції (антоніми) ВОЛЯ–НЕВОЛЯ і ДЕРЖАВНІСТЬ–БЕЗДЕРЖАВНІСТЬ. Позитивні члени кожної з пар, так само як негативні, виступають концептуальними синонімами, а також беруть участь у ширших рядах концептів-синонімів правової сфери (ВОЛЯ = ПРАВДА, НЕВОЛЯ = НЕПРАВДА тощо — знаком рівності тут умовно позначаємо синонімічну близькість).

1. Шевченко широко послуговується варіативністю вербалізації концептів. Так, вербалізатори концептів ВОЛЯ / ДЕРЖАВНІСТЬ — *воля, вольний, Батурин, гайдамаки, гетьман, Головатий, Гонта, запорожці, Іван Підкова, козак, козацький, Максим (Залізник), палати Мазепині, Полуботок, Січ, старшина, Суботів, Чечель, Чигирин*, а антонімічних / опозиційних концептів НЕВОЛЯ / БЕЗДЕРЖАВНІСТЬ (часткові вияви архетипового концепту ЧУЖИЙ) — *вороги, закувати, кайдани, Катерина, ляхи, Москва, Московщина, найми, невольник, неволя, німецький, пан, пані, панський, Переяслав, пута, раб, розбойник, турки-яничари, цар московський, цариця, чужина, чужі люде, ярмо*.

2. Різноманітні вербалізатори значних за семантичним обсягом концептів можна розглядати і як вербалізації окремих концептів. За такого розгляду наявність родових концептів (як-от НЕВОЛЯ), узагальнювальних щодо видових (КРІПАЦТВО, ПАНЩИНА тощо), дозволяє кваліфікувати перші як макроконцепти. Однак така термінологічна варіативність принципово не впливає на родо-видові (гіперо-гіпонімічні) відношення в семантиці цих одиниць.

3. Поетичні тексти Т. Шевченка виявляють актуалізацію архетипових макроконцептів у їхніх опозиціях (СВІТЛО–ТЕМРЯВА, СВІЙ–ЧУЖИЙ / ВОРОГ, МИНУЛЕ–СУЧАСНЕ–МАЙБУТНЄ), що корелюють із відповідно конотованими концептами правової концептосистеми автора. Актуалізація архетипів засвідчує значний фольклорний компонент світобачення автора, з одного боку, і прагнення наратора до всебічного філософського осмислення концептів буття в цілому і права зокрема, з другого боку.

4. Історизм свідомості (й, зокрема, її державно-правового сегмента) Шевченка, концентрація його поетичного мислення на долі української ДЕРЖАВИ визначає антонімізацію МИНУЛОГО–ВОЛІ–ДЕРЖАВНОСТІ і СУЧАСНОГО–НЕВОЛІ–БЕЗДЕРЖАВНОСТІ. Поетизація історії (Козаччини, Гетьманщини, Гайдамаччини) — часткова вербалізація (макро)концептів ВОЛЯ і ДЕРЖАВНІСТЬ, ключових не тільки для правосвідомості Тараса Шевченка, а й для його концептуальної картини світу в цілому.

5. Концептуальне структурування вербалізованої в текстах державно-правової свідомості можна репрезентувати у вигляді поданої вище схеми, що в концентрованому вигляді синтезує основні результати пропонованого дослідження.

6. Модель юридичного сегмента Шевченкової картини світу містить винятково важливий прогностичний компонент, ототожнюючи МАЙБУТНЄ (персоніфіковане, зокрема, дитиною) з очікуваною ВОЛЕЮ та ДЕРЖАВНІСТЮ. Саме цей прогностичний компонент слід визнати істотним чинником формування особливої ролі Тараса Шевченка для українства як духовного ватажка не тільки для сучасників, а й для нащадків.

7. У цілому дослідження дозволяє говорити про Тараса Шевченка як історіософа індивідуальної, соціально-групової, етнічної та загальнолюдської ВОЛІ й ідеолога української ДЕРЖАВНОСТІ, яким він надавав сакралізації в контексті власної інтерпретації християнського віровчення.

До перспектив дослідження належить аналіз вербалізації в текстах Тараса Шевченка інших концептів правового сегмента картини світу, як-от ЗАКОН, СУД, ПРАВДА та ін., концептуальної опозиції ЦЕРКОВНЕ ПРАВО–ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО тощо.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрієвська В. В. ЗАПЕРЕЧЕННЯ ПРОГРЕСУ як структурний компонент концепту АНТИЛЮДИНА. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики*: зб. наук. пр. / відп. ред. Н.М. Корбозерова. Київ : Логос, 2008. Вип. 14. С. 3–10.
- Багацька О. В., Стеценко М. А. Терапевтичний потенціал англومовного роману «Опівнічна бібліотека» Мета Хейга: лінгвоконцептуальний аналіз. *Слобожан. наук. вісн.: серія «Філологія»*. 2024. № 8. С. 30–34.
- Вільчинська Т. П. Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII–XVIII ст. Тернопіль: Джура, 2008. 424 с.
- Горченко О. А. Концептуальний аналіз у дослідженні художнього тексту: напрями, методика, перспективи. *Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту: серія «Перекладознавство та міжкультурна комунікація»*. 2018. Вип. 1. Т. 1. С. 18–21.
- Данильченко О. Архетипи героя та антигероя у творчості Тараса Шевченка. *Шевченкознав. студії*. 2014. Вип. 17. С. 41–52.
- Дядищева-Росовецька Ю. Б. Слово в поетичних контекстах Тараса Шевченка: усно-традиційні витоки : автореф. дис. ... канд. філол. наук: Київ, 2000. 16 с.
- Єсипович К. П. Концептуальна природа змісту образу «чарівного» у французькій народній казці. *Проблеми семантики слова, речення та тексту*: зб. наук. пр. / відп. ред. Н.М. Корбозерова. Київ : Видавн. центр Київ. нац. лінгвіст. ун-ту, 2011. Вип. 26. С. 126–131.
- Іващенко В. Л. Лінгвоконцептуальна репрезентація фрагментів когніції в термінопросторі української мистецтвознавчої картини світу : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : Київ, 2007. 41 с.
- Кагановська О. М. Текстові концепти художньої прози: когнітивна та комунікативна динаміка (на матеріалі французької романістики ХХ століття) : дис. ... д-ра філол. наук. Київ, 2003. 502 с.
- Калачова М. О. Концепт у художньому творі (бібліографічний огляд). *Проблеми семантики слова, речення та тексту*: зб. наук. пр. / відп. ред. Н. М. Корбозерова. Київ: Видавн. центр Київ. нац. лінгвіст. ун-ту, 2005. Вип. 15. С. 60–65.
- Карпенко Л. В. Семантичний простір паремій як джерело інтерпретації концепту КОХАННЯ. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики* : зб. наук. пр. / відп. ред. Н. М. Корбозерова. Київ : Логос, 2009. Вип. 15. С. 156–166.
- Кононенко В. І. Концептологія в лінгвістичному аспекті. *Мовознавство*. 2006. № 3. С. 111–117.

- nu «Opivnichna biblioteka» Meta Kheiha: linhvokontseptualnyi analiz. *Slobozhanskyi naukovyi visnyk: seriia «Filolohiia»*, (8), 30–34. [In Ukrainian].
- Danylchenko O. (2014). Arkhetypy heroia ta antyheroia u tvorchosti Tarasa Shevchenka. *Shevchenkoznavchi studii*. Iss. 17, 41–52. [In Ukrainian].
- Diadyshcheva-Rosovetska Yu. B. (2000). Slovo v poetychnykh kontekstakh Tarasa Shevchenka: usno-tradytsiini vytoky. Abstract of Cand. of Philol. Sc. diss. Kyiv. [In Ukrainian].
- Horchenko O. A. (2018). Kontseptualnyi analiz u doslidzhenni khudozhnogo tekstu: napriamy, metodyka, perspektyvy *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu: seriia «Perekladoznavstvo ta mizhkulturna komunikatsiia»*. Iss. 1. Vol. 1, 18–21. [In Ukrainian].
- Ivashchenko V. L. (2007). Linhvokontseptualna reprezentatsiia frahmentiv kohnitsii v terminoprostori ukrainskoi mystetstvoznavchoi kartyny svitu: Abstract of Dr. of Philol. Sc. diss. Kyiv. [In Ukrainian].
- Kahanovska O. M. (2003). Tekstovi kontsepty khudozhnoi prozy: kohnityvna ta komunikatyvna dynamika (na materialy frantsuzkoi romanistyky XX stolittia): Dr. of Philol. Sc. diss. Kyiv. [In Ukrainian].
- Kalachova M. O. (2005). Kontsept u khudozhnomu tvori (bibliohrafichniy ohliad). *Problemy semantky slova, rechennia ta tekstu: zbirnyk naukovykh prats*. N. M. Korbozerova (Resp. Ed.). Kyiv: Vydavnychiy tsentr Kyivskoho natsionalnoho linhvistychnoho universytetu. Iss. 15, 60–65. [In Ukrainian].
- Karpenko L. V. (2009). Semantychnyi prostir paremii yak dzherelo interpretatsii kontseptu KOKHANNIA. *Problemy semantky slova, rechennia ta tekstu: zbirnyk naukovykh prats*. N. M. Korbozerova (Resp. Ed.). Kyiv: Lohos. Iss. 15, 156–166. [In Ukrainian].
- Kononenko V. I. (2006). Kontseptolohiia v linhvistychnomu aspekti. *Movoznavstvo*, (3), 111–117. [In Ukrainian].
- Kosmeda T. A., Plotnikova N. V. (2010). Linhvokontseptolohiia: linhvokontseptosfera SVIATKY v ukrainskomu movnomu prostori. Lviv: PAIS. [In Ukrainian].
- Koshchova A. V. (2013). Kontseptualnyi analiz: perspektyvy i perevahy pry vyvchenni khudozhnogo tekstu. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V.I. Vernadskoho: seriia «Filolohiia. Sotsialni komunikatsii»*. Vol. 26 (65), (1), 122–126. [In Ukrainian].
- Kravets S., Pasichnyk H., Yarema O. (2008). Dynamika klasyfikatsii kontseptiv yak reprezentantiv kulturno znachushchoi informatsii. *Aktualni problemy filolohii ta amerykanski studii: materialy I Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii 24–25 kvitnia 2008 r.* A. H. Hudmanian, O. H. Shostak (Eds.). Kyiv: Vydavnytstvo Yevropeiskoho universytetu, 181–183. [In Ukrainian].
- Lavrynenko S. T. (2014). Kulturopravova informatyvna folklornykh tekstiv: linhvokulturolohichniy aspekt. Abstract of Dr. of Philol. Sc. diss. Kyiv. [In Ukrainian].
- Milo A. V. (2023). Metodyky linhvokontseptualnoho analizu u suchasnomu vitchyzniano-mu naukovomu dyskursi. *Zakarpatski filolohichni studii*. Iss. 30, 164–170. [In Ukrainian].
- Nikonova V. H. (2008). Sposoby identyfikatsii khudozhnogo kontseptu (na materialy trahedii Shekspira). *Problemy semantky slova, rechennia ta tekstu: zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv: Vydavnychiy tsentr Kyivskoho natsionalnoho linhvistychnoho universytetu. Iss. 21, 232–238. [In Ukrainian].
- Okhrimenko T. V. (2019). Linhvokontseptualnyi status znakov materialnoi kultury slovianstva. *Studia Linguistica*. Vol. 15, 195–208. [In Ukrainian].
- Plotnikova N. V. (2013). Alhorytm analizu linhvokulturnogo kontseptu. *Studia Ukrainica Posnaniensia*, (1), 165–170. [In Ukrainian].
- Radziievska T. V. (2010). Narysy z kontseptualnoho analizu ta linhvistyky tekstu. Tekst — sotsium — kultura — movna osobystist. Kyiv: DP Informatsiino-analitzchne ahentsstvo. [In Ukrainian].
- Shevchenko I. S. (2006). Pidkhody do analizu kontseptu u suchasni kohnityvni linhvistytsi. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N. Karazina*, (725), 192–195. [In Ukrainian].

- Slukhai N. V. (1999a). Arkhetypy. *Shevchenkivska entsyklopediia*. Kyiv. URL: http://www.shevchcycl.kiev.ua/tvorchyst/lit_and_mal_tvorch/archetypy.htm (last accessed: 16.04.2025). [In Ukrainian].
- Slukhai N. V. (1999b). Arkhetypy v neosiazhnosti Shevchenkovoho kosmosu. *Slovo i chas*, (3), 6–11. [In Ukrainian].
- Slukhai N. V. (2000). Arkhetypy khudozhno-movnoi tvorchosti Shevchenka. *Taras Shevchenko i yevropeiska kultura: zbirnyk prats 33-yi Mizhnarodnoi naukovoï Shevchenkivskoi konfetsii*. Kyiv; Cherkasy, 313–322. [In Ukrainian].
- Slukhai N. V. (2005). Etnokontsepty ta mifolohiia skhidnykh slovian v aspekti linhvokulturolohii. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiyi universytet». [In Ukrainian].
- Vilchynska T. P. (2008). Kontseptualizatsiia sakralnogo v ukrainskii poetychnii movi XVII–XVIII st. Ternopil: Dzhura. [In Ukrainian].
- Yesypovych K. P. (2011). Kontseptualna pryroda zmistu obrazu «charivnoho» u frantsuzkii narodnii kaztsi. *Problemy semantyky slova, rechennia ta tekstu: zbirnyk naukovykh prats*. N. M. Korbozerova (Resp. Ed.). Kyiv: Vydavnychiy tsentr Kyivskoho natsionalnogo linhvistychnoho universytetu. Iss. 26, 126–131. [In Ukrainian].

SOURCES

- SMSH 1   Slovnyk movy Shevchenka: in 2 vols. (1964). V. S. Vashchenko (Resp. Ed.). Kyiv: Naukova dumka, 1964. Vol.1. [In Ukrainian].
- SMSH 2   Slovnyk movy Shevchenka: in 2 vols. (1964). V. S. Vashchenko (Resp. Ed.). Kyiv: Naukova dumka, 1964. Vol. 2. [In Ukrainian].

Received: 29.06.2025

Received in revised form: 11.07.2025

Accepted: 01.08.2025

Oleksiy TERTYCHNYY

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine

4 Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: o.tertychnyy@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-1479-8510>

VERBALIZATION OF THE CONCEPTS OF FREEDOM–SERFDOM AND STATEHOOD–STATELESSNESS IN THE POETIC TEXTS OF TARAS SHEVCHENKO

This article examines how Taras Shevchenko conceptualizes the dichotomies FREEDOM–BONDAGE and STATEHOOD–STATELESSNESS as elements within the legal dimension of his worldview. The focus is placed on the specific ways in which these conceptual antonymic pairs are verbalized in his poetic texts.

Shevchenko's poetry demonstrates the verbalization of *freedom* and *statehood* (and conversely *bondage* and *statelessness*) as conceptual synonyms, while the pairs *freedom–bondage* and *statehood–statelessness* function as conceptual oppositions. These concepts form an integral part of the legal segment of the poet's conceptual worldview and, through his deeply influential literary legacy, continue to shape both historical and contemporary Ukrainian collective consciousness.

Both Shevchenko's original poems and his paraphrases of psalms underscore the significance of the sacral dimension in his verbal representations, in which *freedom* and *statehood* emerge as key conceptual components. His conceptual model also highlights universal archetypal oppositions such as *light–darkness*, *sacred–profane*, *heavenly–earthly*, *in-group–out-group*, as well as the trichotomic opposition *past–present–future*.

For Shevchenko, *bondage* was not confined to his personal experience. At the time, Ukraine — forcibly deprived of its statehood — remained divided between the Russian and Austrian Empires. The conditions of Russian occupation were markedly harsher for Ukrainians than those under Austrian rule. In Shevchenko's worldview, contemporary

bondage was inseparable from *statelessness*, while the historical past — embodied by the Kyivan Rus and the Cossack-Hetmanate — symbolized Ukrainian *freedom* and *statehood*. *Freedom* also appeared as a projected ideal, particularly evident in poems about children (personal freedom) and about Ukraine's future (national freedom). Beyond these temporal dimensions, Shevchenko identified the Caucasus — a neighbouring region — as a living symbol of *freedom*, as the Russian Empire waged a long and brutal war against its freedom-seeking peoples.

Keywords: concept, verbalizer, conceptual synonym, conceptual antonym (conceptual opposition), conceptual model nian].